Theory-Building And Innovation Driven Discussion Panels In Humanities

The Influence of the Doctrine of the Ascension on Islamic Ethics and Zoroastrian Rites

Valiyollah Nasiri [1*] | **Alireza Khajeghir** [2] | **Saeid Amininea** [3]

1. Corresponding Author, Assistant Professor of Religions and Mysticism, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
   Email: sku.ac.ir
2. Associate Professor of Religions and Mysticism, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
   Email: a_khajegir1350@gmail.com
3. Graduate in Religions and Mysticism.
   Email: said.aminia74@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
09/04/2025
Received in revised form:
29/05/2025
Accepted:
01/06/2025

Keywords:
Ascension,
Islamic ethics,
Zoroastrian rituals,
Asha,
spiritual ascension.

ABSTRACT

The doctrine of Ascension, viewed as a spiritual journey toward truth and divine perfection, plays a pivotal and foundational role in shaping mystical and philosophical concepts within both Islamic and Zoroastrian traditions. This research employs a descriptive-analytical approach, utilizing library resources and citing primary sources—including the Quran, Hadiths, Avesta, Pahlavi texts, and Ardawirafnameh—to conduct a comparative study of the influence of the doctrine of Ascension on Zoroastrian rituals and Islamic ethics. The research findings indicate that ascension in Islam is regarded as a personal experience involving direct communication with God and the reception of divine revelation, emphasizing the purification of the soul, glorification of God, and guidance of society. In the Zoroastrian tradition, this concept is associated with conformity to Asha (the divine order) and the soul's ascension toward the divine light, with a greater emphasis on the judgment of actions and harmony with the cosmic order. In both traditions, the doctrine of ascension has played a fundamental role in shaping religious rituals, developing individual and social ethics, and establishing mystical patterns. The results show that although both religions emphasize the soul's ascension toward spiritual perfection, they differ in the path to this ascension: in Islam, faith and revelation are central, whereas in Zoroastrianism, good deeds and harmony with Asha are paramount. This research contributes to a deeper understanding of the cultural and religious interactions between these two traditions by identifying their commonalities and differences.

Cite this article: Nasiri, V., khajeghir, A. & Amininea, S. (2025). The Influence of the Doctrine of the Ascension on Islamic Ethics and Zoroastrian Rites. *Theory- Building And Innovation Driven Discussion Panels In Humanities*, 2 (1), 277-301.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/tbih.2026.13443.1044

Extended abstract

Introduction

The Ascension is regarded as a profound spiritual experience in which the Prophet Muhammad (PBUH) gained insight into deeper truths of existence—an event that signifies his exalted status in the sight of God. Consequently, the Ascension is considered a pivotal moment in the history of Islam. Accounts of the Ascension are recorded in the verses of the Holy Quran as well as in numerous hadiths from Islamic sources, particularly in authoritative collections such as "Sahih al-Bukhari" and "Sahih Muslim" (Bukhari, 1400: 89). In Zoroastrianism, although a concept exactly analogous to the Islamic Ascension is not explicitly described in the texts, there is a belief in a spiritual journey to the realms beyond death and the attainment of spiritual perfection. This reflects the Zoroastrian conviction regarding the heavens, the afterlife, and a realm superior to the material world. Within this faith, ascension is primarily understood as the soul's rise from the material world toward light and truth. Zoroastrians believe that after death, the human soul ascends to the heavens and, based on its good and evil deeds, enters either paradise or hell. This concept is clearly expressed in various religious texts and narratives, including the "Arda Viraf Namag" (Shariati, 1381, p. 99).

The Ascension of the Prophet of Islam, one of the most significant events in Islamic history, has profoundly influenced the beliefs and practices of Muslims. More than a historical occurrence, this celestial journey—both a mystical experience and a moment of direct divine revelation—has played a pivotal role in shaping Muslim religious identity. Witnessing the majesty and infinite power of God firsthand during this journey has greatly strengthened the faith of Muslims, instilling in them the assurance that God is All-Knowing and Omnipotent over all affairs. This experience has fostered a deeper connection between humanity and the Creator, providing a powerful impetus for sincere worship and devotion. Furthermore, observing the order of creation and the diversity of beings in the heavens has granted Muslims a profound understanding of God’s wisdom and the magnificence of creation, while strengthening their faith in God’s oneness and self-sufficiency (Sini Zaidi & Mohammadian, 1398: 58). The concept of ascension and spiritual journeys within the Zoroastrian tradition has profoundly influenced the development and reinforcement of the religion's rituals. One of the most significant impacts of this doctrine on Zoroastrian practices is the establishment and strengthening of rituals centered on the worship of and communion with the "Yazatas" (divine beings). Inspired by the concept of ascension, Zoroastrians are encouraged to cultivate a deeper connection with these divine entities—a connection that is particularly expressed in religious ceremonies and festivals (Khosravi & Sheikh, 1394: 145).

Conclusion

This study, which aims to provide a comparative analysis of the doctrine of Ascension within the religious traditions of Islam and Zoroastrianism, explores the profound semantic layers and fundamental structures of this mystical experience across Iranian and Islamic civilizations. The findings reveal that, far from being merely a historical event or religious narrative, the functions as a universal archetype of the human soul's ascent toward spiritual perfection and Absolute Truth—an archetype that has manifested in diverse ways across distinct cultural and religious contexts. In the Islamic tradition, the Prophet's Ascension is understood as a revelatory and personal experience of direct connection with the Divine Essence. During this journey, the Prophet ascends from the Sacred Mosque to the Al-Aqsa Mosque and then to the Lotte Tree of the Farthest Boundary. By traversing the seven heavens and encountering angels and past prophets, he attains the highest rank of divine knowledge. In contrast, within the Zoroastrian tradition, the concept of ascension manifests as a spiritual journey undertaken after death—most notably in the narrative of the "Arda Viraf Namag" and the inscriptions of Kartir. In this tradition, the soul's ascent toward divine light and its alignment with *Asha* (cosmic order and divine justice) occur via the Chinvat Bridge. There, the soul undergoes divine judgment based on its earthly deeds and adherence to the threefold ethical principles of "Good Thoughts, Good Words, and Good Deeds." This fundamental distinction reveals that, in Zoroastrianism, moral rectitude and virtuous actions—rather than individual faith—serve as the primary criteria for the soul's salvation, and that ascension is realized not during earthly life but through the process of post-mortem judgment.

دوفصلنامه علمی کرسی‌های نظریه پردازی و نوآوری در علوم انسانی
دانشگاه رازی

تأثیر آموزه معراج بر اخلاق اسلامی و آیین‌های زرتشتی

ولی‌الله نصیری [۱*] | علیرضا خواجه‌گیر [۲] | سعید امینی‌نیا [۳]

۱. نویسنده مسئول، استادیار و عضو هئیت علمی گروه ادیان وعرفان دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.
رایانامه: nasiri@sku.ac.ir
۲. دانشیار و عضو هئیت علمی گروه ادیان و عرفان دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.
رایانامه:a_khajegir1350@gmail.com
۳. دانش‌آموخته رشته ادیان و عرفان. دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.
رایانامه: said.amininia74@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱

واژه‌های کلیدی:
معراج ،
اخلاق اسلامی،
آیین‌های زرتشتی،
اشا،
عروج روحانی.

چکیده

آموزه معراج؛ به‌مثابه سفری روحانی به سوی حقیقت و کمال الهی، در دو سنّت اسلامی و زرتشتی، نقشی محوری و بنیادین در شکل‌دهی به مفاهیم عرفانی و فلسفی ایفا می‌کند. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، و با استناد به منابع اولیه (قرآن، احادیث، اوستا، متون پهلوی و ارداویرافنامه) به بررسی تطبیقی تأثیرات آموزه معراج بر آیین‌های زرتشتی و اخلاق اسلامی می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان داد که معراج در دین اسلام به‌عنوان تجربه‌ای شخصی از ارتباط بی‌واسطه با خداوند و دریافت وحی الهی در نظر گرفته می‌شود که بر تزکیه نفس، تسبیح خداوند و هدایت جامعه تمرکز دارد. در سنّت زرتشتی این مفهوم با انطباق با اشا (نظم الهی) و صعود روح به سوی نور الهی پیوند خورده است و بیشتر بر قضاوت اعمال و هماهنگی با نظم کیهانی تأکید دارد. در هر دو سنّت، آموزه معراج نقش بنیادین در شکل‌دهی آیین‌های دینی، تکوین اخلاق فردی و اجتماعی و ایجاد الگوهای عرفانی ایفا کرده است. نتایج نشان می‌دهد که اگرچه هر دو دین بر عروج روح به سوی کمال معنوی تأکید دارند، اما در مسیر این صعود تفاوت دارند: در اسلام ایمان و وحی، و در زرتشتی اعمال نیک و هماهنگی با اشا محوریت دارد. این پژوهش با شناسایی اشتراکات و افتراقات، به درک عمیق‌تری از تعاملات فرهنگی و دینی این دو سنت کمک می‌کند.

استناد: نصیری، ولی الله و امینی نیا،سعید (۱۴۰۴). تأثیر آموزه معراج بر اخلاق اسلامی و آیین‌های زرتشتی. *کرسی‌های نظریه پردازی و نوآوری در علوم انسانی* ، ۲(۱)، ۲۷۷-۳۰۱.

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان.

DOI: 10.22126/tbih.2026.13443.1044

۱. پیشگفتار

امروزه، موضوع معراج به عنوان یکی از آموزه‌های مهم و بنیادین در تاریخ و فرهنگ‌های مختلف مذهبی، جایگاه ویژه‌ای دارد. این مفهوم در دو سنت زرتشتی و اسلامی، به‌ویژه از نظر معنایی و فلسفی، به گونه‌ای متفاوت مورد توجه قرار گرفته است. معراج از ریشه عروج در لغت، به معنایی بالا رفتن و برآمدن و متعالی شدن است. «عروج» پله یا نردبان‌واره‌ای است که روح هنگام قبض از آن بالا می‌رود و «مَعرَج» محل صعود و بالا رفتن را می‌گویند (ابن‌منظور، بی‌تا: ذیل عرج؛ معلوف ۱۹۹۶: ذیل عرج؛ خرقانی، ۱۳۸۸: ۲۹۷). معراج یا عروج[1] به مثابه تجربه‌ای دینی، عرفانی و مینوی در طول تاریخ و در بین پیروان ادیان مختلف بخصوص دین زردشت و اسلام مطرح بوده است.

از دوره‌های کهن، موضوع سفر در جهان دیگر (پس از مرگ) و آگاهی از پاداش و جزایی که به نیکوکاران و بادافراهی که به بدکاران داده می‌شود، علاقه و اندیشه بشر را به خود جلب نموده است این مفاهیم در متون و آموزه‌های بسیاری از ادیان مختلف، هرچند با تفاوت‌هایی در شیوه بیان و جزئیات، مورد اشاره قرار گرفته است (عفیفی، ۱۳۹۱: ۱). آسمان در سنت‌های ادیان مختلف، جایگاه و موطن خدایان بوده و عروج ملکوتی سفری است به سمت عالم الهی. که روح – شخص زنده یا مرده – در این سفر دستاوردهای فراوانی کسب می‌کند. این سفر نه تنها یک دیدار فراتجربی و یا یک معرفت روحانی است بلکه این سفر، تشبه به یکی از خدایان را فرهم می‌کند(Culianu, 1987: 435).

به عنوان مثال، در سنت زردشتی، همپُرسگی گفتگوی زردشت با اهورامزدا (مذکور در یسنا، هات ۴۳، بند ۷-۱۶؛ زرتشت بهرام پژدو، ۱۳۴۳: ۳۳-۳۷) است که در این گفتگو، زردشت از خداوند می‌خواهد روان مرد خودخواه را به وی نمایان کند و اهورامزدا نیز روان جمشید را برای او آشکار می‌سازد (بندهش، ۱۹۰۹: ۹۹). همچنین سفر معنوی گشتاسب (زرتشت بهرام پژدو، ۱۳۳۸: ۷۲-۷۶) از دیگر نمونه‌های مکاشفات در سنّت زردشتی است. علاوه بر این موارد، آثار دیگری نظیر زند وهمن‌یسن، پیش‌گویی‌های جاماسپ که در یادگار زریران ذکر شده، جاماسپ‌نامه، یادگار جاماسپی (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۷۲-۱۷۶) و ظهور بهرام ورجاوند در پایان جهان که در قالب منظومه‌ای کوتاه در حدود چهارده بیت پیش‌گویی شده است (همان، ۱۷۶) قابل اشاره است. در میان مسلمانان نیز، به جز معراج حضرت محمد (ص) که در راس کلیه تجارب معنوی و روحانی دین اسلام و تمامی مسلمانان

1. ascension

جای دارد، در سطوح پایین‌تر می‌توان به آثاری چون سیر العباد الی المبدأ و المعاد حکیم سنایی یا عروج ابن سینا به مثابه تجربیات معنوی در قالب عروج اشاره نمود.

با وجود غنای روایی و مفهومی معراج در هر دو سنّت دینی، تفاوت‌های بنیادین در کارکرد و پیامدهای این تجربه معنوی در نظام‌های اخلاقی و آیینی این دو دین، نیازمند بررسی تطبیقی دقیق‌تری است. این پژوهش بر آن است تا با استفاده از متون کهن و منابع معتبر، مفهوم معراج را در بستر تاریخی و فرهنگی هر دو دین بررسی کند و به دو پرسش اساسی پاسخ دهد: نخست اینکه معراج چگونه مؤلفه‌های کلیدی اخلاق اسلامی را صورتبندی می‌کند؟ و دوم اینکه کدام ساختارهای آیینی زرتشتی بازآفرینی روایت معراج هستند؟ فرضیه این پژوهش بر این مبنا استوار است که معراج در اسلام «الگوی اخلاق عملی» می‌سازد، اما در زرتشت «چهارچوب آیین‌های پیشا-اخروی» را شکل می‌دهد. بر این اساس، با بررسی مبانی، تجلیات و تأثیرات آموزه معراج در هر دو سنت، به تبیین چگونگی تأثیرگذاری متفاوت این مفهوم بر اخلاق اسلامی و آیین‌های زرتشتی پرداخته خواهد شد. نتایج حاصل نشان می‌دهد که در هر دو دین، معراج به عنوان یک سفر روحانی و نمادین، نقش مهمی در تربیت اخلاقی و دینی انسان‌ها دارد، هرچند مسیرها و مقاصد این نقش‌آفرینی در هر سنت متمایز است.

۱-۱.پیشینهٔ پژوهش

با وجود غنای مفهومی معراج در سنّت‌های دینی مختلف، مطالعات پیشین در این زمینه عمدتاً به بررسی جنبه‌های مختلف پرداخته‌اند در ادامه، برخی از مهم‌ترین مطالعات انجام‌شده مرور می‌شود.

- آژیر (۱۳۹۳) در کتاب *منجی‌باوری در کیش زرتشتی و ادیان ابراهیمی* به مطالعه تطبیقی اعتقاد به منجی موعود در زرتشت، اسلام، مسیحیت و یهودیت پرداخته است. وی باورهای مشترک و متفاوت این ادیان درباره منجی‌باوری، آینده‌نگری اسرائیلی، ظهور عیسی، مزدیسنا و امام مهدی را بررسی کرده است.
- خلیلی چوپانلو (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «سیرهٔ نبوی معراج در قرآن و سنت» به بررسی واقعه معراج پیامبر اسلام پرداخته است. وی این موضوع را از منظر قرآن و سنت تحلیل کرده و مباحثی چون شب به‌عنوان ظرف تکامل، ماهیت جسمانی یا روحانی معراج، و انطباق آن با قوانین علمی امروز را مورد مطالعه قرار داده است.
- افتخار (۱۳۹۶) در پایان‌نامه خود با عنوان «مقایسه محتوایی ارداویراف‌نامه و احادیث معراج پیامبر

اسلام» به تحلیل مشابهات و تفاوت‌های دو گزارش تاریخی از معراج‌نامه پیامبر اسلام و ارداویراف‌نامه پرداخته است. نتایج این پژوهش جزئیات ارزشمندی درباره ملکوت اعمال و اوصاف اخلاقی خوب و بد ارائه می‌دهد که می‌تواند در مباحث اعتقادی و اخلاقی مورد استفاده قرار گیرد.

بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که اگرچه مطالعات متعددی درباره مفهوم معراج در ادیان مختلف صورت گرفته است، اما مطالعه جامع که به تأثیر آموزه معراج بر آیین‌های زرتشتی و اخلاق اسلامی بپردازد انجام نپذیرفته است. این خلأ تحقیقاتی، ضرورت انجام پژوهش حاضر را آشکار می‌سازد.

۱-۲. روش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی و به‌صورت مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌ها از طریق مطالعه و بررسی منابع معتبر، کتاب‌ها، مقالات علمی و متون دینی مربوط به معراج در سنت‌های اسلامی و زرتشتی جمع‌آوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها بر مبنای روش تحلیل محتوای کیفی و با رویکرد تطبیقی انجام پذیرفته است.

۱-۳. مبانی نظری

۱-۳- ۱. مفهوم معراج در اسلام

معراج به‌عنوان یک تجربه عمیق روحانی و معنوی در نظر گرفته می‌شود که در آن پیامبر (ص) با حقایق عمیق‌تری از عالم وجود آشنا می‌شود و این خود نشانه‌ای از مقام والای ایشان در نزد خداوند است. از این رو، معراج به عنوان یک نقطه عطف در تاریخ اسلام تلقی می‌شود. معراج در آیات قرآن کریم و همچنین در احادیث متعددی از منابع اسلامی، به‌ویژه در کتب حدیثی معتبر مانند "*صحیح بخاری*" و "*صحیح مسلم*" ثبت شده است (بخاری، ۱۴۰۰: ۸۹).

به‌طور خاص، آیه ۱ سوره اسراء به‌عنوان اولین مستند قرآنی درباره معراج، به سفر پیامبر از مسجد الحرام به مسجد الاقصی اشاره می‌کند. این آیه «سُبْحَانَ الَّذِی أَسْرَی بِعَبْدِهِ لَیْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَی الْمَسْجِدِ الْأَقْصَی» (سورهٔ اسراء: ۱)، با ذکر واژه «سبحان» به عظمت و جلال خداوند اشاره می‌کند و سفر پیامبر از مسجد الحرام به مسجد الاقصی را به عنوان نشانه‌ای از قدرت الهی معرفی می‌کند. در سوره نجم، قرآن به سیر و معراج آسمانی پیامبر اشاره می‌کند که در آن از حرکت افقی و

هستی‌شناختی به حرکت و سیر عمودی و خداشناسی محض تبدیل می‌شود. در این مسیر صعودی پیامبر از نظر معرفت‌شناختی و وجودشناختی به جایگاهی عروج می‌کند که از نظر نزدیکی به خدا به «قاب قوسین أو أدنی» تعبیر شده است. در قرآن جایی که پیامبر در عروج آسمانی بدان می‌رسد «به سدره» نیز تعبیر شده است. سدره، جایگاهی است که احاطه نور غیبی آن را پوشانده است این نور چنان نوری است که هرگز در وصف و تشبیه نمی‌گنجد و پاک و منزه از هر تعریف و تحدید و تبیین است. این واقعه به‌عنوان یک معجزه الهی و نشانه‌ای از صداقت پیامبر (ص) در رسالت ایشان تلقی شده و به مسلمانان یادآوری می‌کند که پیامبر (ص) به‌عنوان الگوی رفتاری و اخلاقی باید مورد توجه قرار گیرد. اهمیت معراج تنها در بُعد فردی پیامبر (ص) خلاصه نمی‌شود، بلکه به‌عنوان الگویی برای رفتار مسلمانان نیز مطرح می‌شود (ایزدپور، ۱۳۸۵: ۶۸).

از منظر عرفانی، معراج نمادی از عروج معنوی به سوی ذات مطلق الهی است. پیامبر از هفت آسمان عبور می‌کند که هر یک از آن‌ها نمادی از مرحله‌ای از تکامل معنوی است. در این مسیر، پیامبر با فرشتگان، پیامبران و در نهایت با خداوند مواجه می‌شود که این بخش نمادی از رسیدن به حقیقت نهایی و اتصال مستقیم با ذات الهی است. هفت آسمان در بسیاری از سنت‌های دینی و اساطیری، نماد مراحل مختلف صعود روح به سوی کمال و معرفت الهی است. یکی از نمادهای مهم دیگر در این سفر، براق است که پیامبر را به آسمان‌ها حمل می‌کند. براق نمادی از قدرت الهی و توانایی روح برای گذر از مرزهای مادی و ورود به عالم معنوی است. براق به عنوان یک موجود معنوی و نورانی، نه تنها وسیله‌ای برای حمل پیامبر، بلکه به عنوان تجسمی از نیروهای الهی عمل می‌کند که روح را در مسیر عروج معنوی همراهی می‌کند (مجیدی قزانی، ۱۳۹۸: ۶۱). این سفر در چارچوب مراحل تزکیه نفس، طریق عشق و فناء فی‌الله تفسیر می‌شود و به‌عنوان الگویی برای سالکان راه حقیقت محسوب می‌گردد.

۳- ۱- ۲. مفهوم عروج در زرتشت

در آیین زرتشتی، هرچند مفهومی دقیقاً مشابه به معراج اسلامی در متون زرتشتی به طور صریح بیان نشده است، اما اعتقاد به سفری روحانی به عوالم پس از مرگ و رسیدن به کمال معنوی وجود دارد، این باور حاکی از اعتقاد زرتشتیان به آسمان و جهان پس از مرگ و دنیایی برتر از عالم مادی است. در این آیین، مفهوم معراج بیشتر به معنای صعود روح از دنیای مادی به سوی نور و حقیقت تعریف می‌شود. زرتشتیان اعتقاد دارند که پس از مرگ، روح انسان به سوی آسمان صعود می‌کند و بر اساس اعمال نیک و بد خود، به بهشت یا دوزخ راه می‌یابد. این مفهوم در متون دینی و داستان‌های مختلف از

جمله در ارداویراف‌نامه به وضوح بیان شده است (شریعتی، ۱۳۸۱: ۹۹).

یکی از مهم‌ترین منابع این نوع سفر روحانی در ارداویراف‌نامه آمده است. این اثر، یکی از مهم‌ترین منابع در آیین زرتشتی محسوب می‌شود که سفر روحانی ارداویراف به دنیای پس از مرگ را به تفصیل شرح می‌دهد. ارداویراف، که یکی از موبدان ساسانی بود، پس از خوردن می و منگ به دنیای پس از مرگ سفر کرده و با بهشت، دوزخ و برزخ آشنا می‌شود. در این سفر، ارداویراف با موجودات الهی و نیروهای خیر ملاقات می‌کند و در نهایت، پس از مشاهده سرنوشت انسان‌ها بر اساس اعمالشان، به جهان مادی باز می‌گردد. هدف اصلی این سفر، رسیدن به آگاهی و شناخت عمیق‌تر از حقیقت و معنای زندگی است. در گات‌ها، نیز مفهوم صعود روحانی قابل مشاهده است. در این متون،روح انسان به دنبال هماهنگی با "اشا" (راستی و عدالت) است و این فرآیند را باید به عنوان بخشی از معراج تلقی شود. این مفهوم، که بر اساس اعتقاد به فرجام‌شناسی و تأثیر اعمال نیک و بد انسان‌ها بنا شده است، نشان‌دهنده اهمیت اخلاق و رفتار در رسیدن به کمال روحانی است (ملاصدرا، ۱۳۷۶: ۱۲۴).

با توجه به آموزه‌های زرتشتی، معراج به عنوان یک سفر روحانی، نمایانگر این حقیقت است که انسان می‌تواند با اعمال نیک و هماهنگی با اشا به حقیقت و کمال روحانی دست یابد. این مفاهیم در متون مختلف زرتشتی، همچون گات‌ها، اوستا و ارداویراف‌نامه، بیان شده‌اند و نشان‌دهنده توجه ویژه زرتشتیان به جایگاه روحانی انسان در دنیای پس از مرگ است. در این سنت دینی، سفرهای روحانی نه تنها به عنوان تجربه‌های فردی بلکه به عنوان تجربیات تحول‌آفرین و تطهیرکننده برای روح انسان در نظر گرفته می‌شوند. بنابراین، معراج در آیین زرتشتی فرآیندی معنوی و روحانی است که انسان را به سوی نور، حقیقت و کمال هدایت می‌کند و در آن، مفهوم عدالت الهی و تأثیر اعمال نیک و بد بر سرنوشت روح انسان مورد توجه ویژه قرار دارد (بخاری، ۱۳۸۰: ۲۰۲).

۲. یافته‌ها و بحث

۲-۱. تأثیرات معراج بر اخلاق اسلامی

معراج پیامبر اسلام (ص)، به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین رویدادهای تاریخ اسلام، تأثیرات ژرفی بر باورها و رفتارهای مسلمانان گذاشته است. این سفر آسمانی پیامبر اسلام فراتر از یک واقعه تاریخی، به عنوان تجربه‌ای عرفانی و دریافت مستقیم وحی الهی، نقشی محوری در شکل‌گیری هویت دینی مسلمانان ایفا

کرده است. مشاهده مستقیم عظمت و قدرت لایتناهی خداوند در این سفر، ایمان مسلمانان را به نحو چشمگیری تقویت کرده و به آن‌ها اطمینان خاطر داده است که خداوند بر همه امور آگاه و قادر مطلق است. این تجربه، ارتباط عمیق‌تری بین انسان و خالق برقرار کرده و انگیزه‌ای قوی برای عبادت و بندگی خالصانه فراهم آورده است. همچنین، دیدن نظام آفرینش و تنوع موجودات در آسمان‌ها، به مسلمانان درک عمیق‌تری از حکمت خداوند و عظمت آفرینش بخشیده و ایمان آن‌ها به وحدانیت و بی‌نیازی خداوند را تقویت کرده است (سینی زیدی و محمدیان، ۱۳۹۸: ۵۸).

آموزه معراج نقش بنیادینی در اخلاق اسلامی ایفا کرده و تأثیرات ژرفی بر باورها و رفتارهای مسلمانان گذاشته است؛ این تأثیرات در ابعاد مختلفی چون تقویت مفهوم عبودیت و تزکیه نفس، تکوین اخلاق فردی و شکل‌گیری اخلاق اجتماعی، الگوی سلوک عرفانی، و نگاه به آخرت و تحول در ارزش‌گذاری‌ها، نمود یافته است. در این راستا، آموزه معراج نقش بنیادینی در تعمیق مفهوم عبودیت در اخلاق اسلامی ایفا کرده است، به طوری که مشاهده مستقیم عظمت و قدرت لایتناهی خداوند در معراج، درک عمیقی از بندگی و خضوع در دل پیامبر ایجاد کرد. این تجربه، الگویی بی‌بدیل برای مسلمانان فراهم آورد تا به عظمت پروردگار پی ببرند و به بندگی او خالصانه روی آورند. معراج، با نشان دادن عظمت آفرینش و تنوع موجودات، به مسلمانان یادآوری کرد که همه موجودات آفریده خداوند هستند و باید در برابر او خاضع و فروتن باشند. این درک عمیق از عبودیت، به عنوان رکن اصلی ایمان، در تمام شئون زندگی مسلمانان تأثیرگذار بوده و آن‌ها را به سمت کمال و قرب به خداوند سوق داده است (خسروی و شیخ، ۱۳۹۴: ۷۲).

افزون بر این، تأثیر معراج بر مفهوم عبودیت در رفتارهای روزمره مسلمانان نیز به وضوح قابل مشاهده است، زیرا تأکید قرآن و روایات بر اهمیت نماز و عبادت پس از معراج، به عنوان نمادی از ارتباط مستقیم با خداوند، مسلمانان را به انجام فرایض دینی تشویق کرده است. همچنین، مشاهده اخلاق کریمه و رفتار نیک پیامبر در آسمان‌ها، الگویی ارزشمند برای مسلمانان فراهم کرده و آن‌ها را به رعایت اخلاق اسلامی و رفتار نیکوکاری دعوت کرده است (موسوی و شمخی، ۱۳۹۶: ۴۶). در همین زمینه، واژه «عبده» در آیه شریفه «سبحان الذی أسری بعباده» بر این جنبه تأکید دارد که معراج نه تنها برای پیامبر بلکه برای تمام انسان‌ها به‌عنوان «عباد» خداوند درس‌هایی از عبودیت کامل ارائه می‌دهد. این مفهوم در تمام شئون زندگی مسلمانان تأثیر گذاشته و آنان را به سوی کمال معنوی سوق داده است. از سوی دیگر، معراج الگوهای مهمی برای تکوین اخلاق فردی در اسلام فراهم کرده

است، به ویژه اینکه تأکید بر تزکیه نفس، پاک‌سازی قلب و تطهیر روح که در فرایند معراج جلوه‌گر شده، به‌عنوان اصول اساسی اخلاق فردی مسلمانان تبدیل شده است. رفتار پیامبر در معراج، شامل حالات نیایش، تسبیح و تقدیس خداوند، نمونه‌ای از اخلاق فاضله ارائه می‌دهد که مسلمانان با الگوگیری از این رفتارها، در مسیر تهذیب نفس و ارتقای اخلاقی گام برمی‌دارند. یکی از جنبه‌های بارز معراج، مشاهده نظم و انضباط حاکم بر عالم هستی بود که روحیه‌ای از مهربانی، بخشندگی و عدالت‌خواهی را در پیامبر تقویت کرد. این صفات به عنوان الگوهایی برای تمام مسلمانان به جا ماند و به آن‌ها یادآوری کرد که باید در رفتار خود به این ارزش‌ها پایبند باشند. به عنوان مثال، رفتار پیامبر (ص) در برخورد با اصحاب و حتی مخالفانش، نمونه‌ای از تعهد به اصول اخلاقی و انسانی است که مسلمانان باید سرمشق خود قرار دهند (آژیر، ۱۳۹۳: ۵۲).

تأثیر معراج بر اخلاق اسلامی در رفتارهای روزمره مسلمانان نیز به وضوح قابل مشاهده است، چرا که قرآن و روایات به اهمیت صداقت، امانتداری و عدالت تأکید دارند و مسلمانان را به پایبندی به این ارزش‌ها در معاملات و روابط اجتماعی خود فرا می‌خوانند. داستان امانتداری حضرت زکریا (ع) و عدالت حضرت سلیمان (ع) در قرآن، مصادیقی از اهمیت این ویژگی‌ها در زندگی مسلمانان است. این تأکید بر ارزش‌های اخلاقی به مسلمانان یادآوری می‌کند که در تمام تعاملات خود باید به حقوق یکدیگر احترام بگذارند و جوامع صلح‌آمیز ایجاد کنند (رحیم‌پور ازغدی، ۱۴۰۲: ۶۳). همچنین معراج به عنوان یک تجربه عرفانی و دریافت وحی الهی و به عنوان یکی از بنیادی‌ترین رویدادهای تاریخ اسلام، تأثیرات ژرفی بر شکل‌گیری تشکیلات اجتماعی و شکل‌گیری اخلاق اجتماعی مسلمانان گذاشته است. این سفر آسمانی پیامبر، فراتر از یک واقعه تاریخی، به عنوان یک تجربه عرفانی و دریافت مستقیم وحی الهی، نقشی محوری در بنیان‌گذاری جامعه اسلامی بر پایه ارزش‌های عدالت و برابری ایفا کرده است. معراج، با تأکید بر وحدت و برادری، به مسلمانان یادآوری کرد که همه انسان‌ها فرزندان یک پدر و مادر واحد هستند و باید در کنار هم زندگی کنند. این تفکر، پایه و اساس تشکیل جوامع اسلامی بر اساس برابری و عدالت را فراهم آورد و به مسلمانان آموخت که تبعیض و نابرابری در جامعه اسلامی جایگاهی ندارد (حاجتی شورکی و نقوی، ۱۳۹۶: ۸۹).

تأثیر معراج بر تشکیلات اجتماعی مسلمانان در رفتارهای روزمره آنان نیز به وضوح قابل مشاهده است؛ زیرا تأکید قرآن و روایات بر اهمیت همکاری و همیاری پس از معراج، به مسلمانان آموخته است که در برابر مشکلات و سختی‌ها به یکدیگر کمک کنند و جامعه‌ای مبتنی بر همبستگی و تعاون

ایجاد کنند (ایزدپور، ۱۳۸۵: ۷۱). تأکید بر برابری، عدالت، رحمت و همبستگی که در این تجربه عرفانی تبلور یافته است، به عنوان یک اصل اساسی در اسلام، بر تمام ابعاد زندگی اجتماعی مسلمانان از جمله سیاست، اقتصاد و فرهنگ تأثیرگذار بوده است. دیدار پیامبر با پیامبران گذشته در آسمان‌ها، نمادی از وحدت در تنوع و احترام به تمام ادیان الهی است که در اخلاق اجتماعی مسلمانان تأثیر عمیقی گذاشته است. این رویکرد، زمینه‌ساز تکوین جامعه‌ای متکی بر تسامح، همزیستی مسالمت‌آمیز و احترام متقابل شده است. معراج پیامبر اسلام (ص) بر اساس آیات قرآن (مانند سوره اسراء و نجم) و روایات معتبر، به عنوان تجربه‌ای جسمانی-روحانی از مسجدالحرام به مسجدالاقصی و سپس به سدره‌المنتهی توصیف می‌شود که علاوه بر ارتقای معنوی پیامبر و دریافت وحی الهی، بر اهمیت تزکیه نفس، تسبیح خداوند و تعادل میان صفات تنزیهی و تشبیهی الهی تأکید دارد. با گذشت زمان و گسترش تمدن اسلامی، نگرش به معراج از یک رویداد تاریخی و معجزه‌آسا به نمادی از سیر سلوکی انسان و نزدیکی به خداوند تبدیل شد، به‌گونه‌ای که مفسران و متکلمان اسلامی ابعاد فلسفی، عرفانی و کلامی آن را تحلیل و تفسیر کردند. در این دوره، معراج به عنوان نمادی از سیر سلوکی انسان به سوی کمال و نزدیکی به خداوند تفسیر گردید. به این ترتیب، معراج به عنوان یک تجربه روحانی و عرفانی معرفی شد که نشان‌دهنده تلاش انسان برای رسیدن به معنای عمیق‌تری از وجود و حقیقت بود (آژیر، ۱۳۹۳: ۳۹). عرفا و صوفیه آن را با مفاهیمی چون وحدت وجود و اتحاد با حق مرتبط ساختند. این تفسیر عرفانی به نوعی فراتر از جنبه‌های تاریخی معراج بود و به انسان‌ها الهام می‌داد که با پیروی از سیر سلوکی، بتوانند به مرتبه‌ای از قرب الهی دست یابند (عزیزیان، ۱۴۰۳: ۹).

در قرآن و تعالیم اسلامی، انسان موجودی دو بعدی (جسمانی و روحانی) است، در انسان‌شناسی اسلامی، معراج نمادی از توانایی انسان در صعود از جهان مادی به عالم معنوی و الهی است جایی که نه تنها پیامبر بلکه همه سالکان راه حقیقت می‌توانند از طریق سلوک عرفانی به درجات معنوی بالاتر دست یابند (شمس، ۱۴۰۳: ۱۲). عرفای بزرگ اسلام نظیر ابن‌عربی، مولانا و حافظ به معراج به عنوان کامل‌ترین نمونه و الگویی برای سیر و سلوک روحانی پرداختند، به‌طوری که مراحل عبور از آسمان‌ها، ملاقات با فرشتگان و رسیدن به حضرت حق، نقشه‌راهی برای طریق سیر و سلوک عرفانی فراهم آورد و به‌عنوان چارچوبی برای تبیین مراحل سلوک عرفانی مورد استفاده قرار گرفت (خسروی، ۱۳۹۴: ۱۱۰). در این مسیر، روش‌های سلوک عرفانی با تاکید بر تزکیه نفس، پاکسازی روح و تقویت ایمان به خداوند شناخته می‌شوند که سالک از طریق تهذیب نفس، عبور از موانع دنیوی، تطهیر روح از

تمایلات نفسانی به فناء فی‌الله دست یابد و با روش‌های عملی همچون ترک دنیا، ذکر، روزه، نماز شب و مراقبه به سوی کمال و حقیقت الهی حرکت می‌کند. مهم‌ترین جنبه در سلوک عرفانی اسلامی، تاکید بر عشق به خداوند و قرب به ذات الهی است که در آن سالک به تدریج از جهان مادی فاصله می‌گیرد و با راهنمایی استاد یا مرشد که نقش مهمی در هدایت سالک برای عبور از خطرات و وسوسه‌های نفسانی ایفا می‌کند، با تمرکز بر جنبه‌های معنوی به شناخت بیشتری از خداوند دست یافته و در نهایت به هدف اصلی سلوک عرفانی اسلامی یعنی فناء فی‌الله، اتحاد عرفانی با خداوند و دستیابی به حقیقت مطلق برسد (خلیلی چوپانلو، ۱۳۹۶: جلد ۲ شماره ۱).

یکی از مهم‌ترین پیامدهای معراج، تحول در نگاه مسلمانان به دنیا و آخرت بوده است، به نحوی که مشاهده نعمت‌های فراوان الهی در آسمان‌ها، به مسلمانان یادآوری کرده است که دنیا جایگاه گذرا و آخرت جایگاه ابدی است. بنابراین، مسلمانان باید به جای دنیا، به آخرت توجه کنند و برای آخرت خود تلاش کنند. همچنین، مشاهده عذاب الهی برای کافران و مشرکان، به مسلمانان هشدار داد که از گناه و معصیت دوری کنند و به راه راست هدایت شوند. این درک عمیق از آخرت و عذاب و پاداش الهی، انگیزه‌ای قوی برای مسلمانان فراهم کرده تا به تقوای الهی پایبند باشند و از گناه دوری کنند (ابوذری و گرجیان، ۱۳۸۹: ۱۳۷). در مجموع، معراج به عنوان یک تجربه عرفانی و دریافت وحی الهی، مفهوم عبودیت را در اسلام به عمق و گستردگی بی‌نظیری رسانده است. این رویداد، با تقویت ایمان، تشویق به عبادت و اخلاق نیک، تأکید بر توکل و رضا، و توجه به آخرت، نقشی محوری در شکل‌گیری شخصیت دینی مسلمانان ایفا کرده است. مفهوم عبودیت که در معراج تبلور یافته است، به عنوان یک اصل اساسی در اسلام، بر تمام ابعاد زندگی مسلمانان از جمله اعتقادات، اخلاق، رفتار اجتماعی و سیاسی تأثیرگذار بوده است. معراج به عنوان یک تجربه عرفانی و دریافت وحی الهی، تأثیرات شگرفی بر اخلاق اسلامی گذاشته است. این رویداد نه تنها به تقویت ایمان مسلمانان کمک کرده، بلکه آن‌ها را به اخلاق نیکو تأکید بر ارزش‌های الهی تشویق می‌کند (پیاده کوهسار، ۱۳۸۸: ۴۸).

۲-۲. تأثیرات معراج بر آیین‌های دینی زرتشتی

مفهوم معراج و سفرهای روحانی در سنّت زرتشتی، تأثیرات عمیقی بر شکل‌گیری و تقویت آیین‌های مذهبی این دین گذاشته است. یکی از مهم‌ترین تأثیرات آموزه معراج بر آیین‌های زرتشتی، ایجاد و تقویت آیین‌های مربوط به پرستش و ارتباط با ایزدان است. زرتشتیان با توجه به مفهوم معراج، به

برقراری ارتباطی عمیق‌تر با ایزدان ترغیب می‌شوند که این ارتباط به ویژه در مراسم‌ها و جشن‌های مذهبی تجلی پیدا می‌کند (خسروی و شیخ، ۱۳۹۴: ۱۴۵). در جشن‌های زرتشتی مانند نوروز و مهرگان، پیروان این دین به یادآوری و تجلی تجربیات روحانی خود می‌پردازند و با انجام مراسم خاص، به دعوت ایزدان و قدردانی از آن‌ها می‌پردازند. در این مناسک، معراج به عنوان نمادی از پیوند انسان با عالم غیب و فراخوانی به نیکی و اخلاق در نظر گرفته می‌شود (موسوی و شمخی، ۱۳۹۶: ۶۸). علاوه بر این، معراج تأثیرات قابل توجهی بر مناسک تشریفاتی زرتشتیان دارد که در مراسم‌ها و تشریفات مذهبی به وضوح قابل مشاهده است (ازغندی، ۱۳۹۵: ۴۹). زرتشتیان در این آیین‌ها به یاد معراج و تجلی روحانی خود، از نشانه‌ها و نمادهای خاصی استفاده می‌کنند. برای مثال، در مراسم نیایش و دعا، پیروان به عنوان نمادی از عروج به سوی آسمان، دستان خود را بالا می‌برند و با زبانی نیایش می‌کنند که نشان‌دهنده تقرب به ایزدان است. این نوع رفتار نه تنها نمادی از جستجوی روحانی است، بلکه تأکیدی بر اهمیت اعمال نیک در زندگی روزمره زرتشتیان به شمار می‌آید و به نوعی مسئولیت معنوی فرد را برای هدایت و انجام اعمال نیک نشان می‌دهد.

مفهوم معراج و سفرهای روحانی در سنّت زرتشتی، تأثیرات عمیق و چندوجهی بر شکل‌گیری و تقویت آیین‌های مذهبی این دین گذاشته است. این تأثیرات در ابعاد مختلفی چون تقویت مفهوم اشا، تکوین اصول اخلاقی سه‌گانه، شکل‌گیری آیین‌های تطهیری، تأسیس نظام قضاوت اخلاقی نمود یافته است.

اشا در دین زرتشتی؛ به معنای «راستی» یا «عدالت» است و یکی از مفاهیم محوری در آموزه‌های این دین به شمار می‌آید که به عنوان نیرویی الهی و جهانی شناخته می‌شود و جهان را به سوی نظم و هماهنگی هدایت می‌کند (افتخار، ۱۳۹۶: ۳۴). در جهان‌بینی زرتشتی، آشا اصولی است که تمامی موجودات و پدیده‌ها باید به آن پایبند باشند تا دنیای مادی به تعادل و کمال برسد. این مفهوم در مواجهه با «دروگ» (دروغ یا شر) قرار دارد و به عنوان یک نیروی مثبت، همواره در تعارض با نیروهای منفی و شر قرار می‌گیرد. در سنت زرتشتی، معراج بیشتر به شکل سفرهای روحانی شخصیت‌هایی مانند زرتشت، گشتاسب، جاماسب، اردا ویراف و کرتیر ظاهر می‌شود که در متونی همچون گاتها، اردا ویراف‌نامه و کتیبه‌های پهلوی توصیف شده است و این عروج‌ها اغلب با خوردن هوم یا میو منگ همراه است و بر عبور از پل چینود، قضاوت بر اساس اعمال نیک و بد، و هماهنگی با اشا (نظم کیهانی و عدالت الهی) تمرکز دارد که روح را به سوی نور اهورامزدا و سعادت ابدی هدایت می‌کند (آژیر،

۱۳۹۳: ۶۷).

در پیوند مستقیم با تقویت مفهوم اشا، آموزه معراج نقش کلیدی در تکوین و تثبیت اصول اخلاقی سه‌گانه «پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک» داشته است که به عنوان راهنمای اساسی برای زندگی در مسیر حق و هماهنگی با قوانین الهی شناخته می‌شود (آژیر، ۱۳۸۵: ۱۴۵). این اصول سه‌گانه که ریشه در باور به عروج روحانی و قضاوت پس از مرگ دارند، الگویی برای تزکیه نفس و پاکسازی روح از آلودگی‌ها ارائه می‌دهند. سالکان این راه با پیروی از اشا، به نور و حقیقت نزدیک‌تر می‌شوند و از تاریکی و گمراهی دوری می‌کنند. پل چینود که پس از مرگ روح باید از آن عبور کند، نمادی از این سلوک معنوی است که روح برای رسیدن به نور و خیر مطلق باید از موانع معنوی عبور کند و بر اساس اعمال دنیوی قضاوت شود. در این سنت، سفر ارداویراف به عنوان نمادی از سلوک عرفانی و عروج روحانی مطرح است که در آن ویراف به جهان‌های معنوی سفر می‌کند و نتایج اعمال انسان‌ها را مشاهده می‌نماید (محمدحسنی، ۱۳۹۴: ۸۲). در این مسیر، نور و تاریکی به عنوان نمادهای خیر و شر عمل می‌کنند و روح باید با انتخاب نور و حقیقت به سعادت ابدی برسد که این امر مستلزم پایبندی به اصول اخلاقی سه‌گانه در تمام ابعاد زندگی است.

بر همین اساس، معراج به شکل‌گیری آیین‌های تطهیری در زرتشتی منجر شده است که یکی از تأثیرات مهم آن بر آیین‌های دینی، تقویت آیین‌های مربوط به پرستش و ارتباط با ایزدان بوده است. زرتشتیان با توجه به مفهوم معراج، به برقراری ارتباطی عمیق‌تر با ایزدان ترغیب می‌شوند که این ارتباط به ویژه در مراسم‌ها و جشن‌های مذهبی تجلی پیدا می‌کند (خسروی و شیخ، ۱۳۹۴: ۱۴۵). در جشن‌های زرتشتی مانند نوروز و مهرگان، پیروان این دین به یادآوری و تجلی این تجربیات روحانی می‌پردازند و با انجام مراسم خاص، به دعوت ایزدان و قدردانی از آن‌ها می‌پردازند. در این مناسک، معراج به عنوان نمادی از پیوند انسان با عالم غیب و فراخوانی به نیکی و اخلاق در نظر گرفته می‌شود (موسوی و شمخی، ۱۳۹۶: ۶۸). در مراسم نیایش و دعا، پیروان به عنوان نمادی از عروج به سوی آسمان، دستان خود را بالا می‌برند و با زبانی نیایش می‌کنند که نشان‌دهنده تقرب به ایزدان است (ازغندی، ۱۳۹۵: ۴۹). این نوع رفتار نه تنها نمادی از جستجوی روحانی بلکه تأکیدی بر اهمیت اعمال نیک در زندگی روزمره زرتشتیان است.

افزون بر این، معراج نقش تعیین‌کننده‌ای در تأسیس نظام قضاوت اخلاقی زرتشتی ایفا کرده است که در مفهوم پل چینود تجلی می‌یابد. در دین زرتشتی، مفهوم حیات پس از مرگ و سرنوشت نهایی

روح از طریق مفاهیمی مانند پل چینود و سفر ارداویراف به جهان‌های پس از مرگ توضیح داده می‌شود. در این سنت، پس از مرگ، روح انسان باید از پل چینود عبور کند که این پل نمادی از مرز میان جهان مادی و جهان معنوی و مرحله‌ای حیاتی در تعیین سرنوشت نهایی روح است (آژیر، ۱۳۹۳: ۵۷). عبور از این پل؛ به معنای قضاوت نهایی روح بر اساس اعمال دنیوی است که اگر اعمال نیک روح غالب باشد، روح به بهشت و نور الهی می‌رسد و اگر اعمال بد غالب باشد، به دوزخ سقوط می‌کند. از منظر متافیزیکی، پل چینود نمادی از فرایند قضاوت الهی است که نشان‌دهنده عدالت الهی و نقش اعمال دنیوی در تعیین سرنوشت نهایی روح است و در این سنت، سرنوشت روح پس از مرگ نه تنها به اعمال نیک و بد بلکه به هماهنگی با اشا (نظم کیهانی) نیز بستگی دارد (حاجتی شورکی و نقوی، ۱۳۹۶: ۱۴۲). این روایت به طور نمادین نقش عدالت الهی در تعیین سرنوشت روح پس از مرگ را به تصویر می‌کشد و نشان‌دهنده اهمیت اخلاق و هماهنگی با نظم کیهانی در دستیابی به رستگاری نهایی است که بدین ترتیب، معراج به عنوان یک آموزه بنیادین، نه تنها بر باورهای روحانی بلکه بر کل ساختار آیینی و اخلاقی زرتشتیان تأثیر عمیق و ماندگاری گذاشته است.

۲-۳. اشتراکات و افتراقات معراج در دو سنت اسلامی و زرتشتی

مفهوم معراج در دو سنّت اسلامی و زرتشتی، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین تجربیات عرفانی-معنوی، بستری مناسب برای بررسی تطبیقی ساختارهای فکری، باورهای اعتقادی و نظام‌های اخلاقی این دو دین فراهم می‌آورد. هر دو سنت، با وجود تفاوت‌های بنیادین در زمینه خداشناسی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی، به مفهوم عروج روحانی و سفر به سوی حقیقت الهی اهمیت ویژه‌ای داده‌اند. این تشابه در عین تفاوت، زمینه‌ای برای گفت‌وگوی میان‌دینی و کشف لایه‌های عمیق‌تر از تفکر دینی-اخلاقی هر دو سنت فراهم می‌کند.

بررسی تطبیقی تأثیرات آموزه معراج در دو سنّت اسلامی و زرتشتی، اشتراکات قابل‌توجهی را آشکار می‌سازد:

مفهوم مشترک عروج روح: در هر دو سنت اسلامی و زرتشتی، معراج به عنوان سفری روحانی به سوی حقیقت الهی و کمال معنوی تفسیر می‌شود. در اسلام، معراج پیامبر(ص) نمادی از عروج روحانی به سوی خداوند است که پیامبر از مراتب مختلف آسمانی عبور می‌کند و به ملاقات با خداوند می‌رسد (خسروی، ۱۳۹۴: ۱۲۵). در زرتشتی نیز، سفر روحانی ارداویراف و عبور از پل چینود نشان‌دهنده

حرکت روح به سوی نور الهی و هماهنگی با اشا است (محمدحسنی، ۱۳۹۴: ۸۲).

اهمیت اعمال صالح: در هر دو دین، اعمال نیک و رعایت اصول اخلاقی به‌عنوان راه دستیابی به عروج معنوی مطرح است.

دستیابی به نور و سعادت نهایی: هر دو سنت بر رهایی از محدودیت‌های مادی و حرکت به سوی عدالت الهی تأکید دارند. در اسلام، این حرکت از طریق تزکیه نفس و تقویت ایمان صورت می‌گیرد، در حالی که در زرتشتی، هماهنگی با اشا و اعمال نیک (پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک) مسیر رسیدن به این هدف است (بزرگزاده و حسنی، ۱۳۹۵: ۸۸).

تأکید بر تزکیه و پاکی: هر دو سنت بر ضرورت پاک‌سازی روح و تزکیه نفس به‌عنوان پیش‌شرط عروج روحانی تأکید دارند.

تأثیر بر سلوک عرفانی و اخلاقی: معراج در هر دو دین به عنوان الگویی برای پیروان عمل می‌کند که چگونه از طریق سلوک معنوی به کمال برسند (خلیلی چوپانلو، ۱۳۹۶: ۶۷).

نقش عدالت الهی: هر دو سنّت بر نقش عدالت الهی در سرنوشت نهایی روح تأکید دارند.

ایجاد الگوهای عملی: آموزه معراج در هر دو دین، الگوهای عملی برای سلوک اخلاقی و عرفانی فراهم کرده است.

با وجود اشتراکات فراوان، تفاوت‌های مهمی نیز مشاهده می‌شود:

ماهیت و هدف معراج: در اسلام، معراج تجربه‌ای فردی و وحیانی است که بر ایمان، تسبیح خداوند و هدایت جامعه تمرکز دارد و به عنوان اتحاد عرفانی با خداوند و دریافت وحی الهی تفسیر می‌شود (مرشدی، ۱۳۹۵: ۷۷). درحالی که در زرتشتی، عروج بیشتر پس‌ازمرگ و به صورت اخلاقی است، با تأکید بر قضاوت اعمال (پندار، گفتار و کردار نیک) و مقابله با اهریمن، و بیشتر بر نظم الهی (اشا) و تطهیر روح از آلودگی‌های دنیوی تأکید دارد (آژیر، ۱۳۹۳: ۱۰۹).

نقش ایمان و اعمال: در اسلام، ایمان و معرفت الهی نقش محوری در رستگاری دارند و معراج به عنوان سفری برای دریافت وحی و تقویت ایمان تلقی می‌شود (موسوی، ۱۳۹۶: ۴۱). اما در زرتشتی، اعمال نیک و هماهنگی با قوانین کیهانی (اشا) معیار اصلی قضاوت و نجات به شمار می‌رود و نجات بر اساس قضاوت اخلاقی پس از مرگ انجام می‌شود (حاجتی شورکی و نقوی، ۱۳۹۶: ۱۴۸).

مسیر و ساختار سفر: در اسلام، سیر زمینی وی از مسجدالحرام تا مسجداالقصی و سیر آسمانی وی از مسجداالقصی تا سدره المنتهی است که شامل عبور از هفت آسمان و ملاقات با فرشتگان و پیامبران

است (پیاده کوهسار، ۱۳۸۸: ۴۸). در زرتشتی، سفر روحانی بیشتر پس از مرگ و از طریق عبور از پل چینود صورت می‌گیرد که روح بر اساس میزان نیکی یا بدی اعمال به بهشت یا دوزخ هدایت می‌شود (آژیر، ۱۳۹۳: ۱۲۱).

هدف نهایی: در اسلام، هدف نهایی وصال و قرب الهی است، در زرتشت هدف رسیدن به نور و سعادت ابدی در چارچوب نظم کیهانی است.

تأثیرات گنوسیسم بر هر دو سنّت اسلامی و زرتشتی به وضوح قابل مشاهده است، به ویژه در مفهوم عبور روح از موانع دنیوی و نجات از طریق معرفت الهی. در اسلام، پیامبر از جهان مادی عبور کرده و به آسمان‌های معنوی صعود می‌کند که این عبور نمادی از رهایی از محدودیت‌های مادی و دستیابی به حقیقت مطلق است. این سفر معنوی با اصول گنوسیسم که بر رستگاری از طریق معرفت تأکید دارد، همخوانی دارد و نشان‌دهنده فرایندی است که در آن روح از قید مادیات رها شده و به سوی قرب الهی حرکت می‌کند (حاجتی شورکی و نقوی، ۱۳۹۶: ۸۲).

در سنت زرتشتی نیز همین الگوی معنوی مشهود است، جایی که عبور روح از پل چینود و مواجهه با قضاوت الهی، نشان‌دهنده سفر روح به سوی عدالت و نور اهورامزدا است. این قضاوت بر اساس اعمال نیک و بد صورت می‌گیرد و روح در مسیر همسویی با اشا، یعنی حقیقت و نظم کیهانی، به پیش می‌رود. هر دو سنت با وجود تفاوت‌های کلامی و فرهنگی، از الگوهای معنوی مشابهی برای توصیف سفر روح به سوی کمال بهره می‌برند و بر دستیابی به شناخت الهی به عنوان هدف نهایی تمرکز دارند.
از نظر منابع متنی، معراج در اسلام در قرآن، به ویژه در سوره‌های اسراء و نجم، و در احادیث معتبر به تفصیل آمده و بر اهمیت تزکیه نفس، تسبیح خداوند و تعادل میان صفات تنزیهی و تشبیهی الهی تأکید دارد (افتخار و منتظری، ۱۳۹۶: ۸۴). در زرتشتی نیز، این مفهوم در متونی مانند گاتها که متون کهن زرتشتی هستند، ارداویراف‌نامه که شرح سفر معنوی ارداویراف را ارائه می‌دهد، و کتیبه‌های پهلوی از دوره ساسانی توصیف شده است. این متون بر عبور از پل چینود، قضاوت بر اساس اعمال، و هماهنگی با اشا تمرکز دارند و نشان می‌دهند که چگونه هر دو سنت دینی از مفاهیم گنوسیسی برای بیان تجربه معنوی و سفر روح به سوی حقیقت الهی استفاده کرده‌اند (آژیر، ۱۳۹۳: ۶۷).

در نهایت معراج به عنوان پلی میان جهان مادی و معنوی، فلسفه کمال انسان را در هر دو دین تبیین می‌کند و بر تعادل میان ایمان/اعمال و رستگاری تأکید دارد (سینی زیدی و محمدیان، ۱۳۹۸: ۹۱).

۲-۳. تأثیرات معراج بر جامعه اسلامی و زرتشت

۱- ۳- ۲. تأثیرات اجتماعی و فرهنگی

در جامعه اسلامی: معراج پیامبر اسلام(ص) تأثیرات عمیقی بر زندگی اجتماعی مسلمانان گذاشته است. یکی از مهم‌ترین پیامدهای معراج، تأکید بر جهاد در راه خدا بوده است که مشاهده مستقیم عظمت جهاد و پاداش عظیم آن، مسلمانان را به مبارزه با ظلم و فساد و دفاع از دین اسلام ترغیب کرده است (مرشدی و اترک، ۱۳۹۵: ۵۴). این تأکید بر جهاد و پایداری در برابر ظلم، در واقع یک اعلان از نیاز به برقراری عدالت و حفظ ارزش‌های اسلامی است. همچنین معراج به مسلمانان یادآوری می‌کند که علم و دانش نیز بخشی جدایی‌ناپذیر از دین است و تأکید بر اهمیت علم در معراج، مسلمانان را به کسب دانش و علوم مختلف تشویق کرده و به آنان یادآوری می‌کند که علم‌آموزی خود نوعی عبادت به شمار می‌آید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۸۳).

در جامعه زرتشتی: تأثیرات اجتماعی و فرهنگی معراج در دوران ساسانی به عنوان دوره طلایی برای زرتشتیان شناخته می‌شود و مفهوم معراج در این دوران به طور ویژه‌ای مورد توجه قرار گرفت. این مفهوم نه تنها در متون دینی و مذهبی بلکه در فرهنگ عمومی و هنر این دوره تأثیرگذار بود (حاجتی شورکی و نقوی، ۱۳۹۶: ۲۵). در این دوران، معراج به عنوان نمادی از پیوند انسان با عالم غیب و حقیقت مطلق در نظر گرفته می‌شد. زرتشتیان باور داشتند که انسان‌ها با انجام اعمال نیک و رعایت اصول اخلاقی می‌توانند به عروج دست یابند. این ایده در جامعه ساسانی به عنوان یک اصل فرهنگی نهادینه شد و به نوعی جامعه را به سمت نیکی و فضیلت سوق داد (نیک نهاد، ۱۳۹۲: ۱۰۵).

۲- ۳- ۲. تأثیرات بر تشکیلات اجتماعی

در جامعه اسلامی؛ معراج تأثیرات ژرفی بر شکل‌گیری تشکیلات اجتماعی مسلمانان گذاشته است. مشاهده مستقیم عظمت و قدرت لایتناهی خداوند در معراج، درک عمیقی از برابری ذاتی انسان‌ها در دل پیامبر ایجاد کرد که این تجربه، الگویی بی‌بدیل برای مسلمانان فراهم آورد تا به وحدت و برادری انسانی ایمان بیاورند و به عدالت اجتماعی به عنوان یک اصل اساسی در جامعه اسلامی اعتقاد راسخ داشته باشند (فیلیپ ژینو، ۱۳۸۲: ۲۴). معراج، با تأکید بر وحدت و برادری، به مسلمانان یادآوری کرد که همه انسان‌ها فرزندان یک پدر و مادر واحد هستند و باید در کنار هم زندگی کنند. این تفکر، پایه و اساس تشکیل جوامع اسلامی بر اساس برابری و عدالت را فراهم آورد و به مسلمانان آموخت که تبعیض و نابرابری در جامعه اسلامی جایگاهی ندارد (حاجتی شورکی و نقوی، ۱۳۹۶: ۸۹).

در جامعه زرتشتی: معراج همچنین تأثیراتی بر هنر و ادبیات ساسانیان داشت که در بسیاری از آثار هنری و ادبی این دوران، عناصر مرتبط با عروج روح به وضوح دیده می‌شود. آثار نقاشی و مجسمه‌سازی به تصویرکشیدن ارتباط انسان با عالم الهی و ایزدان پرداخته و جلوه‌ای از زیبایی و عظمت را به نمایش گذاشته‌اند (شریعتی، ۱۳۸۱: ۱۳۷). این هنرها به عنوان ابزارهای فرهنگی، احساسات و باورهای زرتشتیان را تجلی می‌کردند و در عین حال، جامعه را به تفکر درباره معنای زندگی و عروج دعوت می‌کردند.

۳- ۳- ۲. تأثیرات بر آموزه‌های اخلاقی

در جامعه اسلامی؛ مشاهده اخلاق کریمه و رفتار نیک پیامبر در آسمان‌ها، الگویی ارزشمند برای مسلمانان فراهم کرده و آنها را به رعایت اخلاق اسلامی و رفتار نیکوکاری دعوت کرده است (افتخار و منتظری، ۱۳۹۶: ۸۷). علاوه بر این، تأکید بر اهمیت همکاری و همیاری پس از معراج، به مسلمانان آموخته است که در برابر مشکلات و سختی‌ها به یکدیگر کمک کنند و جامعه‌ای مبتنی بر همبستگی و تعاون ایجاد کنند (ایزدپور، ۱۳۸۵: ۷۱). معراج به مسلمانان این درس‌ها را می‌آموزد که با رعایت اصول اخلاقی و انجام اعمال نیک، می‌توانند به تعالی معنوی دست یابند.

در جامعه زرتشتی: تأکید قرآن و روایات بر اهمیت صداقت، امانت‌داری و عدالت، مسلمانان را به پایبندی به این ارزش‌ها در معاملات و روابط اجتماعی خود فرا می‌خوانند. داستان امانت‌داری حضرت زکریا(ع) و عدالت حضرت سلیمان(ع) در قرآن، مصادیقی از اهمیت این ویژگی‌ها در زندگی مسلمانان است. این تأکید بر ارزش‌های اخلاقی به مسلمانان یادآوری می‌کند که در تمام تعاملات خود باید به حقوق یکدیگر احترام بگذارند و جوامع صلح‌آمیز ایجاد کنند (رحیم‌پور ازغدی، ۱۴۰۲: ۶۳). معراج همچنین بر اهمیت بردباری، گذشت و بخشش تأکید کرده و به مسلمانان می‌آموزد که در برابر مشکلات و سختی‌ها صبور باشند (سینی زیدی و محمدیان، ۱۳۹۸: ۴۱).

۳-٤- ۲. تأثیر بر هویت دینی و فرهنگی

در جامعه اسلامی و زرتشتی: معراج به خصوص در مواجهه با فرهنگ‌های بیگانه، مانند فرهنگ‌های یونانی و رومی، به زرتشتیان کمک می‌کرد تا هویت خود را حفظ کنند و احساس تعلق بیشتری به جامعه خود داشته باشند. تأکید بر عروج و ارتباط با ایزدان به نوعی به تقویت احساسات ملی و دینی در میان زرتشتیان انجامید و آنها را به سمت یک‌پارچگی فرهنگی سوق داد (سینی زیدی و محمدیان،

۱۳۹۸: ۷۲). در نهایت، تأثیرات اجتماعی و فرهنگی معراج در دوران ساسانی نشان‌دهنده عمق و تنوع این مفهوم در زندگی زرتشتیان است و این مفهوم نه تنها در ابعاد فردی بلکه در ابعاد اجتماعی و فرهنگی نیز نمود پیدا کرده و به شکل‌گیری نظام‌های ارزشی و اخلاقی در جامعه کمک کرده است (مسعودی، ۱۳۹۸: ۹۴).

۵- ۳- ۲. تأثیرات معاصر در دنیای امروز

در دنیای معاصر، معراج می‌تواند به عنوان منبعی برای الهام‌بخشی در مواجهه با چالش‌های اخلاقی و معنوی جامعه مسلمانان مورد استفاده قرار گیرد. به طور خاص، در زمانه‌های پیچیده امروزی که جوامع اسلامی با مسائل متعددی روبه‌رو هستند، معراج می‌تواند به عنوان راهنمایی برای بازگشت به ارزش‌های اصیل اسلامی و تقویت هویت دینی عمل کند (پیاده کوهسار، ۱۳۸۸: ۴۸). همچنین، در جوامع زرتشتی معاصر که اکنون در اقلیت قرار دارند، آموزه معراج به عنوان عاملی برای حفظ هویت فرهنگی و دینی و انتقال آن به نسل‌های آینده نقش مهمی ایفا می‌کند.

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف واکاوی تطبیقی آموزه معراج در دو سنت دینی اسلام و زرتشت، به کشف لایه‌های عمیق معنایی و ساختارهای بنیادین این تجربه عرفانی در دو حوزه تمدنی ایران و اسلام پرداخته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که معراج فراتر از یک رویداد تاریخی یا روایت مذهبی، به مثابه یک کهن‌الگوی جهان‌شمول از عروج روح انسانی به سوی کمال معنوی و حقیقت مطلق عمل می‌کند که در بستر فرهنگی و دینی متفاوت، تجلیات متنوعی یافته است. در سنت اسلامی، معراج پیامبر(ص) به عنوان تجربه‌ای وحیانی و فردی از اتصال مستقیم با ذات الهی تفسیر می‌شود که در آن، پیامبر از مسجدالحرام به مسجدالاقصی و سپس از آنجا به سدره‌المنتهی عروج می‌کند و در این سفر آسمانی، با عبور از هفت آسمان و ملاقات با فرشتگان و پیامبران گذشته، به بالاترین مرتبه معرفت الهی دست می‌یابد. این عروج که در قرآن کریم (سوره اسراء و نجم) و احادیث معتبر به تفصیل آمده، نه تنها نشان‌دهنده مقام والای پیامبر در نزد خداوند است، بلکه به عنوان الگویی برای سیر و سلوک عرفانی تمامی مسلمانان عمل می‌کند که از طریق تزکیه نفس، تقویت ایمان و تسبیح خداوند می‌توانند به مراتب بالاتر معنوی نائل شوند. در این مسیر، تأکید بر معرفت الهی، ایمان و وحی به عنوان محورهای اصلی رستگاری برجسته است.

در مقابل، در سنت زرتشتی، معراج در قالب سفرهای روحانی پسامرگی و به ویژه در روایت ارداویراف‌نامه و کتیبه‌های کرتیر تجلی یافته است. در این سنت، عروج روح به سوی نور الهی و هماهنگی با اشا (نظم کیهانی و عدالت الهی) از طریق پل چینود صورت می‌گیرد که در آن، روح بر اساس اعمال دنیوی خود و تطابق با اصول اخلاقی سه‌گانه «پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک» مورد قضاوت الهی قرار می‌گیرد. این تفاوت بنیادین نشان می‌دهد که در زرتشتی، عدالت اخلاقی و اعمال نیک به جای ایمان فردی، معیار اصلی رستگاری و نجات روح است و عروج نه در زندگی دنیوی بلکه در فرآیند قضاوت پس از مرگ تحقق می‌یابد.

تحلیل تطبیقی این دو سنّت، شباهت‌های بنیادین را آشکار می‌سازد: هر دو دین به مفهوم صعود روح به سوی مراتب بالاتر معنوی، رهایی از محدودیت‌های مادی، و دستیابی به نور و حقیقت الهی باور دارند و هر دو معراج را به عنوان نمادی از پیوند انسان با عالم غیب و راهی برای کمال انسانی تلقی می‌کنند. همچنین، تأثیرات گنوسیسم بر هر دو سنت مشهود است، جایی که عبور روح از موانع دنیوی و نجات از طریق معرفت الهی به عنوان محور اصلی مطرح می‌شود. با این حال، تفاوت‌های محوری در ماهیت، مسیر و هدف نهایی عروج وجود دارد: در اسلام، معراج تجربه‌ای جسمانی–روحانی در زندگی دنیوی است که بر وحی، معرفت و اتحاد عرفانی با خداوند تأکید دارد، در حالی که در زرتشتی، عروج فرآیندی پسامرگی است که بر قضاوت اخلاقی، عدالت الهی و هماهنگی با نظم کیهانی استوار است.

یافته‌های این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که آموزه معراج تأثیرات عمیقی بر ساختار آیینی، اخلاقی و اجتماعی هر دو سنت گذاشته است. در اسلام، معراج به شکل‌گیری مفاهیمی چون برابری ذاتی انسان‌ها، عدالت اجتماعی، وحدت و برادری کمک کرده و به عنوان الگویی برای تزکیه نفس و سلوک عرفانی عمل می‌کند. در زرتشتی نیز، معراج نقش کلیدی در تقویت مفهوم اشا، تکوین اصول اخلاق سه‌گانه، شکل‌گیری آیین‌های تطهیری و تأسیس نظام قضاوت اخلاقی داشته است که همگی به حفظ هویت دینی و فرهنگی زرتشتیان، به ویژه در دوران ساسانی، منجر شده است.

این پژوهش با پرکردن شکاف‌های موجود در مطالعات پیشین که عمدتاً به بررسی جداگانه و تک‌بعدی معراج در هر دین پرداخته‌اند، رویکردی میان‌رشته‌ای و تطبیقی را به کار گرفته و توانسته است تعاملات فرهنگی، فلسفی و عرفانی میان دو سنّت عظیم ایرانی و اسلامی را روشن سازد. نتایج نشان می‌دهد که علی‌رغم تفاوت‌های ساختاری و مفهومی، هر دو سنّت به فلسفه کمال انسان و دستیابی

به حقیقت مطلق باور دارند و معراج را به عنوان پلی میان جهان مادی و معنوی تلقی می‌کنند که در آن، تعادل میان ایمان و اعمال، معرفت و اخلاق، و فردیت و جمع اهمیت محوری دارد.

در نهایت، این تحقیق نشان می‌دهد که آموزه معراج نه تنها یک میراث تاریخی-دینی بلکه یک منبع زنده و پویا برای فهم ماهیت انسان، جایگاه او در نظام هستی و مسیر تعالی معنوی اوست که می‌تواند در دنیای معاصر نیز به عنوان راهنمایی برای بازگشت به ارزش‌های اصیل معنوی، تقویت هویت دینی و مواجهه با چالش‌های اخلاقی و اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد. بدین ترتیب، معراج در هر دو سنّت اسلامی و زرتشتی، نمادی جاودانه از جستجوی ازلی انسان برای معنا، حقیقت و کمال باقی می‌ماند که فراتر از مرزهای زمانی و مکانی، پیام امید، عدالت و رستگاری را به تمامی انسان‌ها منتقل می‌کند.

کتابنامه

قرآن کریم

ابن‌ماجه، محمد بن‌یزید (۱۴۱۶ ق). سنن ابن‌ماجه، بیروت: دار الفکر.

ابن‌منظور، محمدابن‌مکرم (بی‌تا). لسان العرب، ج۱، بیروت: دارصادر.

ابوذری، متین؛ گرجیان، محمدمهدی؛ کریمی، مصطفی (۱۳۸۹). معراج پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) از دیدگاه قرآن کریم (با تأکید بر نظرات علامه طباطبایی (ره) و آیت‌الله جوادی آملی)، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی قم.

ازغندی، ک (۱۳۹۵). معنویت در زرتشتیسم، شیراز: یادگار.

افتخار، راضیه؛ منتظری، سید سعیدرضا؛ گندمی نصرآبادی، رضا (۱۳۹۶). مقایسه محتوایی ارداویراف‌نامه و احادیث معراج پیامبر اسلام (ص)، دانشگاه تهران: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

ایزدپور، محمدرضا (۱۳۸۵). معراج پیامبر (ص) در دیدگاه عقل و وحی و آثار تربیتی آن، فرهنگ کوثر، ۶۸.

آژیر، اسدالله (۱۳۸۵). منجی باوری در گات‌های زرتشت: همه - سود رسانندگی اشاباوران، *پژوهش‌نامه فلسفه دین (نامه حکمت)*، ۷، ۰-۱۴۵.

آژیر، اسدالله (۱۳۹۳). منجی باوری در کیش زرتشتی و ادیان ابراهیمی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

البخاری، محمد بن إسماعیل (۱۴۰۱ ق). صحیح البخاری، بیروت: دار طوق النجاة.

بزرگ‌زاده، سمانه؛ حسنی، محمدرضا؛ آویشی، حمیدرضا (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی شمایل پیامبر (ص) در نگاره‌های معراج مکاتب هرات و تبریز ۲؛ (مطالعه موردی: بررسی دو نگاره معراج پیامبر (ص) معراج‌نامه میرحیدر (هرات) با سلطان محمد (تبریز ۲))، دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشکده هنر و معماری.

پهلوی ژینیو، فیلیپ (۱۳۹۰). ارداویراف‌نامه. فارسی - چاپ اول: ۱۳۷۲ چاپ چهارم:۱۳۹۰.

پیاده کوهسار، ابوالقاسم (۱۳۸۸). اندیشه عروج در مکاشفات مزدایی، *نیمسال نامه تخصصی پژوهش‌نامه ادیان*، س ۳، ش ۵، ص ۲۳-۴۷.

تفضلی، احمد (۱۳۷۶). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، چاپ اول، تهران: سخن.

جان هینلز (۱۳۹۸). شناخت اساطیر ایران، ترجمه: ژاله آموزگار - احمد تفضلی، تهران: چاپ ۲۲.

حاجتی شورکی، سید محمد؛ نقوی، حسین (۱۳۹۶). واکاوی تأثیرپذیری مستقیم اسلام از دین زرتشت در آموزه معاد، *پژوهش‌های ادیانی*، ۴۱-۶۲.

خرقانی، احمدبن‌حسین (۱۳۸۸). دستور جمهور فی مناقب‌سلطان‌العارفین ابویزیدطیفور، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، چاپ۱، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.

خسروی، عالیه، شیخ، محمود، حمزئیان، عظیئم (۱۳۹۴). بررسی کیفیت معراج پیامبر (ص) در نگاه عارفان مسلمان، دانشگاه سمنان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

خلیلی چوپانلو، آنا (۱۳۹۶). سیرهٔ نبوی معراج در قرآن و سنت، *مجله نخبگان علوم و مهندسی*، جلد ۲، شماره ۱.

رحیم پور ازغدی، حسن؛ طاهره و دوستکام، عطیه (۱۴۰۲). مقایسه فرهنگ حیا زنان در ایران باستان و اسلام براساس متون معراجی، *مطالعات تطبیقی تاریخ و فرهنگ اسلامی*، ۳(۵)، ۵۵-۷۸.

زرتشت بهرام پژدو (۱۳۳۸). زراتشت نامه، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: طهوری.

زرتشت بهرام پژدو (۱۳۴۳). ارداویراف‌نامه منظوم، به کوشش رحیم عفیفی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

سینی‌زیدی، سید ابوالقاسم؛ محمدیان، احمد (۱۳۹۸). واکاوی ادعای نبوت زرتشت در آیینه قرآن و حدیث، *آموزه‌های حدیثی*، ۳ (۵)، ۳۳-۵۲.

شریعتی سبزواری، محمدباقر (۱۳۸۱). معاد در نگاه عقل و دین، قم: مؤسسه بوستان کتاب مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

شمس، زینب؛ فهمی‌تبار، حمیدرضا؛ ستار، حسین و صانعی‌پور، محمدحسن (۱۴۰۳). گونه‌شناسی آراء صحابه دربارهٔ معراج پیامبر (ص). *پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری*، ۵(۲). ۷۷-۱۰۴.
doi: ۱۰.۲۲۰۳٤۷٦٦۸۰.۱۲۳۷/naghdeara.۲۰۲۵

عزیزیان، علی؛ هداوند، تینا (۱۴۰۳). بررسی عناصر آخرت‌گرایی در معراج‌نامه‌های کرتیر، ارداویراف و پیامبر اسلام، https://civilica.com/doc/۲۲۷۸۵۹۷

عفیفی، رحیم (۱۳۹۱). ارداویرافنامه یا بهشت و دوزخ در آیین مزدیسنی، تهران: توس.

مجیدی قزاانی، زهرا؛ جرفی، محمد؛ شهبازی، محمود (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل معراج پیامبر (ص) در شعر معاصر عربی، دانشگاه اراک، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

محمدحسنی، میرزامحمد؛ اسماعیلی، محبوبه؛ ربیع زاده، علی (۱۳۹۴). بررسی ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ارداویراف‌نامه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود - دانشکده علوم‌انسانی.

مرشدی، اباذر؛ اترک، حسین؛ کاوندی، سحر (۱۳۹۵). معراج پیامبر (ص) از نگاه ملاصدرا، دانشگاه مراغه: دانشکده علوم پایه.

مسعودی، ر. (۱۳۹۸). فلسفه و دین زرتشتی. تهران: سروش.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیهٔ.

موسوی، هاجر؛ شمخی، مینا؛ بستانی، قاسم (۱۳۹۶). نقد و بررسی روایات معراج پیامبراکرم (ص)، دانشگاه شهید چمران اهواز: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

نیک‌نهاد، ا. (۱۳۹۲). اخلاق در زرتشتیسم. اصفهان: دانشگاه اصفهان.

نیولی، گرادو (۱۳۹۰). از زرتشت تامانی، ترجمه: آرزو رسولی، تهران: ماهی.

References

The Holy Qur'an.

Abuzari, M., Gorjian, M. M., & Karimi, M. (2010). The Ascension (Mi'raj) of the Prophet Muhammad (PBUH) from the perspective of the Holy Qur'an (With emphasis on the views of Allameh Tabataba'i and Ayatollah Javadi Amoli) [Master's thesis]. University of Quranic Sciences and Education, Faculty of Quranic Sciences, Qom. (In Persian

Afifi, R. (2012). Ardaviraf-Nameh or Heaven and Hell in Mazdayasna Religion. Tehran: Toos. (In Persian)

Al-Bukhari, M. b. I. (1981/1401 AH). Sahih al-Bukhari. Beirut: Dār Tawaq al-Najah. (In Persian)

Azghandi, K. (2016). Spirituality in Zoroastrianism. Shiraz: Yadegar. (in Persian)

Azhir, A. (2006). Messianism in the Gathas of Zoroaster: The benefit-bringing of the Ashavan (followers of Asha). *Journal of Philosophy of Religion (Nameh-ye Hikmat)*, (7), 0–145. (In Persian)

Azhir, A. (2014). Messianism in Zoroastrianism and Abrahamic Religions. Qom: University of Religions and Denominations. (In Persian)

Azizian, A., & Hadavand, T. (2024). Analysis of elements of eschatology in the Ascension-names (Mirajnama) of Kartir, Ardaviraf, and the Prophet of Islam. Civilica. (In Persian) https://civilica.com/doc/2278597

Bozorgzadeh, S., Hasani, M. R., & Avishi, H. R. (2016). A comparative study of the iconography of the Prophet (PBUH) in the Ascension (Mi'raj) paintings of the Herat and Tabriz II schools (Case study: Analysis of two Ascension paintings from Mir Haydar's Mirajnama (Herat) and Sultan Muhammad (Tabriz II)) [Master's thesis]. University of Sistan and Baluchestan, Faculty of Art and Architecture. (In Persian)

Culianu, Ioan Petru,(1987).”Ascension” , in Encyclopedia of Religion, Mircea Eliade (ed.),

Eftekhar, R., Montazeri, S. S. R., & Gandomi Nasrabad, R. (2017). Content comparison between Ardaviraf-Nameh and the Ascension (Mi'raj) hadiths of the Prophet of Islam (PBUH) [Master's thesis]. University of Tehran, Faculty of Theology and Islamic Studies. (In Persian)

Gnoli, G. (2011). From Zoroaster to Mani (A. Rasouli, Trans.). Tehran: Mahi. (In Persian)

Hajati Shoraki, S. M., & Naghavi, H. (2017). Analyzing the direct influence of Zoroastrianism on Islam in the doctrine of eschatology. Religious Researches *(Pazhohesh-ha-ye Adyani),* 41–62. (In Persian)

Hinnells, J. R. (2019). Persian mythology (Zh. Amouzgar & A. Tafazzoli, Trans.; 22nd ed.). Tehran. (In Persian)

Ibn Mājah, M. b. Y. (1995/1416 AH). Sunan Ibn Mājah. Beirut: Dār al-Fikr. (In Persian)

Ibn Manẓūr, M. b. M. (n.d.). Lisān al-'Arab (Vol. 1). Beirut: Dār Sādir. (In Persian)

Izadpour, M. R. (2006). The Ascension of the Prophet from the perspective of intellect and revelation and its educational effects. Farhang-e Kowsar, (68). (In Persian)

Khalili Chupanlu, A. (2017). The Prophetic biography: Ascension in the Qur'an and Sunnah. Journal of Science and Engineering Elites, 2(1). (In Persian)

Kharqani, A. b. H. (2009). Dastur al-Jumhur fi Manaqib Sultan al-Arifin Abu Yazid Tayfur (M. T. Daneshpazhouh & I. Afshar, Eds.; 1st ed.). Tehran: Miras-e Maktoob Research Center & French Institute of Research in Iran (IFRI). (In Persian)

Khosravi, A., Sheikh, M., & Hamzehian, A. (2015). Investigating the nature of the Prophet's (PBUH) Ascension (Mi'raj) from the perspectivep of Muslim mystics

[Master's thesis]. Semnan University, Faculty of Literature and Human Sciences. (In Persian)

Macmillan Pub., London, Vol. 1, p.435

Majidi Qazani, Z., Jorfi, M., & Shahbazi, M. (2019). Analysis and review of the Prophet's (PBUH) Ascension in contemporary Arabic poetry [Master's thesis]. Arak University, Faculty of Literature and Human Sciences. (In Persian)

Makarem Shirazi, N. (1995). Tafsir Nemoneh. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyyah. (In Persian)

Masoudi, R. (2019). Philosophy and Zoroastrian Religion. Tehran: Soroush. (In Persian)

Mohammad Hasani, M. M., Esmaeili, M., & Rabiezadeh, A. (2015). Investigating the political, economic, social, and cultural structures of Ardaviraf-Nameh [Master's thesis]. Islamic Azad University, Shahrood Branch, Faculty of Humanities. (In Persian)

Morshedi, A., Atrak, H., & Kavandi, S. (2016). The Prophet's (PBUH) Ascension from Mulla Sadra's perspective [Master's thesis]. University of Maragheh, Faculty of Basic Sciences. (In Persian)

Mousavi, H., Shamkhi, M., & Bostani, G. (2017). Critique and review of the traditions regarding the Ascension (Mi'raj) of the Prophet (PBUH) [Master's thesis]. Shahid Chamran University of Ahvaz, Faculty of Theology and Islamic Studies. (In Persian)

Niknehad, A. (2013). Ethics in Zoroastrianism. Isfahan: University of Isfahan. (In Persian)

Pahlavi Gignoux, P. (2011). Ardaviraf-Nameh (1st ed. 1993, 4th ed. 2011). Tehran. (In Persian)

Piyadeh Kuhsar, A. (2009). The idea of ascension in Mazdaean revelations. Specialized Biannual *Journal of Religious Studies (Pazhohesh-nameh-ye Adyan)*, 3(5), 23–47. (In Persian)

Rahimpour Azghadi, H., Tahereh, & Doostkam, A. (2023). A comparative study of the culture of modesty among women in ancient Iran and Islam based on Ascension texts. *Comparative Studies of Islamic History and Culture*, 3(5), 55–78. (In Persian)

Shams, Z., Fahimitabar, H. R., Sattar,H., & Saneipour, M. H. (2024). Typology of the Sahabah's opinions regarding the Ascension (Mi'raj) of the Prophet (PBUH).

Research *Journal of Critique of Exegetical Opinions,* 5(2), 77–104. (In Persian) https://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.476680.1237

Shariati Sabzevari, M. B. (2002). Eschatology in the light of intellect and religion. Qom: Boustan-e Ketab Institute (Publishing House of the Islamic Propagation Office of Qom Seminary). (in Persian)

Sini Zaidi, S. A., & Mohammadian, A. (2019). Analysis of the claim of Zoroaster's prophethood in the mirror of the Qur'an and Hadith. *Hadith Teachings* (Amoozeh-ha-ye Hadithi), 3(5), 33–52. (In Persian)

Tafazzoli, A. (1997). History of pre-Islamic Persian literature (Zh. Amouzgar, Ed.; 1st ed.). Tehran: Sokhan. (In Persian)

Zartosht Bahram Pazhdu. (1959). Zaratosht-Nameh (M. Dabirsiyaghi, Ed.). Tehran: Tahouri. (In Persian)

Zartosht Bahram Pazhdu. (1964). Verse Ardaviraf-Nameh (R. Afifi, Ed.). Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. (In Persian)